

**«ЗА МНОЮ КИЇВ ТЯГНЕТЬСЯ У СНАХ...»:
ПОЕТИКА ХУДОЖНЬОГО ПРОСТОРУ
У ЗБІРЦІ ВАСИЛЯ СТУСА «ПАЛІМПСЕСТИ»**

*О, мій рідний краю,
ти наче смертний посаг – в головах.*

Сприйняття і відтворення художнього простору, його функціональне навантаження в ліриці Василя Стуса має важливе значення для розуміння поетичного світу автора. Простір у ліриці – на відміну від реального – завжди суб'єктивно пережитий, художньо змодельований. Він переконливо характеризує автора-творця, його соціальний статус, життєвий досвід, внутрішній стан. Образи місця перебування, явищ природи характеризують, у яких стосунках із природним і соціальним світом перебуває поет. «Мова просторових уявлень» (за Юрієм Лотманом) прояснює художню значущість побутового і соціального простору митця, завжди емоційно забарвлена, особливо в ліриці.

Мета цієї студії – виявити особливості художньої реалізації простору у віршах збірки Василя Стуса «Палімпсести»; диференціювати художній простір віршів за функціональним призначенням і важливістю в поетичному світі автора; з'ясувати, який саме простір актуалізується поетом як бажаний; простежити, як замкнутий, локальний простір камери (більшість віршів написано в неволі!) долається завдяки внутрішньому простору автора-творця, який, незважаючи на заборони, лишається «вільною людиною, внутрішньо вільною, внутрішньо визволеною в самознайденні» [12, с. 1054]. Стус обирає позицію протистояння злу, самоформування. «Для поета-в'язня творча самореалізація ставала порятунком, тим духовно-життєвим простором, що розширювався завдяки входженню автора в чужі художні світи і творення на їх основі свого, незалежного від обставин» [6, с. 256]. Саме творчість давала бажаний простір свободи, дозволяла творити – на противагу реальному, замкнутому, чужому – свій художній світ і відчувати себе в ньому творцем.

Для Василя Стуса поезія – це «шлях до себе», до свого справжнього *Я*, яке розпізнається у процесі пізнання Іншого та себе як Іншого («І вже навіки поверни – / бодай мені – мене»). Поет, як відзначає Галина Колодкевич, у творчій діяльності бачив «одну з найдосконаліших форм пізнання того, що неможливо збагнути за допомогою інтелекту, раціональних потуг, тому

творчість стала для нього нескінченною духовною практикою, досвід від якої вже ніколи не міг полишити поета, перетворивши його текст на перманентне самоповертання» [2, с. 11].

Поетика творів Василя Стуса була предметом літературознавчої рефлексії Ганни Віват, Івана Дзюби, Нінель Заверталюк, Миколи Ільницького, Галини Колодкевич, Михайлини Коцюбинської, Олега Рарицького, Олени Росінської, Елеонори Соловей, Людмили Тарнашинської, Юрія Шевельова та інших учених. Просторові координати його в'язничної лірики точно визначив Марко Павлишин: «Якщо квадрат – емблема приземленості й терпіння, то коло символізує буття, що піднесене (чи фізично, чи психологічно) «понад» болючу щоденність світу. До кола належать образи, що мають, або можуть мати, позитивні асоціації» [5, с. 163]. Квадрат став для В.Стуса знаковим, адже обмежував його життєвий простір міцними стінами, ґратами, мурами: «Весь обшир мій – чотири на чотири. Куди не глянь – то мур, куток і ріг» [10, с. 118]. На думку Олени Росінської, художній простір є не лише матеріалізованою площиною існування, а й «еквівалентом ідеальних сутностей» [7, с. 230].

Рукопис збірки «Палімпсести», що мав «київський» і «магаданський» варіанти, В.Стус надіслав Надії Світличній зі словами: «В ній [тобто у збірці. – В.П.] – мої болі й радощі, мрії й передуми, спогади й сніння, образки життя» [8, с. 8]. До збірки ввійшли переважно твори, написані в період ув'язнення і заслання, твори, які могли зникнути безслідно, але, попри це, вирвалися на волю завдяки спробам самого поета, його друзів, які запам'ятовували і переписували їх, щоб передати на волю.

У збірці «Палімпсести» однією з визначальних виявляється антиномія *чужий / рідний* простір, що увиразнюється низкою похідних від основного слів: «Обабіч – *чужаниця-чужина*. / Під кожним під крилом – *чужа чужина*» [9, с. 199]; «І вже болить душа, на дуб здубіла, / в цій *чужаниці, чужбі-чужині!*» [10, с. 142].

При цьому враховуємо, що простір існує й може існувати лише в часі, тобто в русі, розвитку, змінах, що відбуваються внаслідок взаємодії просторових об'єктів, окреслених у цьому разі, як Україна та немилосердна, нестерпна поетові чужина, тобто як опозиція: з одного боку, «тамтешній рай», з іншого – «тутешнє пекло». Автор, протиставляючи реально побачений простір «навісної Колими» тому, що поставав у спогадах, снах, уяві, зізнавався: «За мною Київ тягнеться у снах...» [10, с. 143]. Неможливість споглядати дорогі серцю українські краєвиди породжує систему художніх натяків, пейзажних деталей, за якими розпізнаються обриси рідного краю: «Дніпра уроча течія», «горді Славутіві кручі», Софія, що вже

«відструменіла, відмерехтіла бузковим гроном» [10, с. 186]. Ідеальний простір для поета – це простір кімнати, дому як простору безпеки, родинного затишку, тепла, а також вулиці («Вся в жужелиці, поросі, вугіллі...»), міста (топос нерозпізаного міста, тобто Києва), всієї України, що уявляється «золотою, як мрія», «русокосим раєм».

Україна в художньому світі поета поставала амбівалентною: як «Україна, Лебедина, Слава», «Вітчизна пресвята» і як «нестерпна рідна чужина», «зрадлива, зраджена Вітчизна», «божевільна Україна», «втрачена земля», «вичужіла вітчизна», «царство німоти», храм, що зазнав скверни. Атрибути чужого простору у віршах збірки відтворювалися скупко і набували здебільшого трагічної тональності («Пожухле листя опадає з віт, голосить голий стовбур схрипнокронний. Це – похорон життя» [10, с. 198]).

Простір в'язниці був наперед заданим чужим простором, штучно ізольованим від інших і неприйнятним для внутрішньо вільної людини, тим більше, що його заселяли злочинці, вбивці, провокатори, стукачі, тюремні наглядачі, які були такими ж в'язнями, як і ті, кого вони так ревно охороняли. «Простір локальний визначається як тим, що і хто в ньому перебуває, – зауважує Нонна Копистянська, – так і тим, чого і кого в ньому немає» [3, с. 85]. А немає в ньому ні рідних, ні друзів, хоча вони і тут, в ув'язненні, з'являлися, намагаючись підтримати поета. Стіни камери, ґрати, мури символізували непрохідну межу, викликали відчуття безнадійності, відрізаності від світу. «Простір внутрішньопсихологічний визначається тим, як сприймається зовнішній світ людиною і як вона себе в ньому почуває, як вона створює свій внутрішній світ, своє внутрішнє життя – світ інтелекту, серця, душі» [3, с. 85]. Скупі деталі зовнішнього світу з його нелюдськими умовами («шпали і фари, пси і солдати, / пруття і ґраття і загорода») відступають у віршах збірки «Палімпсести» на другий план перед світом внутрішнім, духовним. Важливу художню функцію у віршах виконує хронотоп порогу як межі, яку героєві, незважаючи на мобілізацію всіх сил, надлюдські зусилля, не вдається подолати: «Сто плах перейди, серцеокий, / сто плах, сто багать, сто голгоф, / а все оступають мороки / і все твій поріг зависокий, / бо світ розмінявся на кроки / причаєних надкатастроф» [9, с. 130]. Але герой усе одно прагне перебороти опірність простору, подолати межу, тому життя і смерть постають у тій нерозривній єдності, які поіменовані автором, як «життеіснування» і «життєсмерть».

Замкнутий простір в'язничної камери доповнюється фантазмагоричною картиною насильницького обмеження духовного простору: «Заклечано землю дротами, / планету дроти оплели, / і долю козачу постами, / неначе козу, провели» [9, с. 131]. Проте на дух не можна накласти

кайдани, він усе рівно вирветься «з тенет», проб'ється крізь грубезні мури, що відділяли світ тьми і насилля від волі.

Обмежений простір камери прирікає в'язня на самотність, страждання, викликає в нього спротив, бажання опору, долання нестерпних пут. Вузкий зовнішній простір розширюється завдяки простору внутрішньому, духовному. Ліричний герой поета виявляв здатність переноситися з локального, замкнутого простору в'язничної камери в інший вимір, таким чином розширював свій внутрішній, психологічний простір. Антиномія *замкнутий / відкритий* простір корелюється антиномією *зовнішній / внутрішній*, що підтверджує висоту намірів героя і, відповідно, самого автора. «Надати об'єкту поетичного простору – значить наділити його більшим простором, ніж той, який об'єктивно йому властивий, точніше кажучи, це значить прослідувати за експансією внутрішнього простору об'єкта» [1, с. 93–94]. Внутрішній простір в'язня заповнила Україна – чужа і рідна водночас («Такий близький ти, краю мій, / і безнадійно так далекий»).

Поет в ув'язненні відчуває, що горизонтальний вимір його земного життя може обірватися в будь-яку хвилину, тому особливого значення надає вертикальному виміру людського існування: «Моя душа, запрагла неба, / в буремнім леті держить путь на стовп / високого огню, що осіяний / одним твоїм бажанням» [9, с. 127]. Рух угору («То – шлях правдивий») символізує порив, єднання з небом, прагнення до Абсолюту. Світ (за В. Стусом) – на противагу буденному існуванню людини, що розглядається в горизонтальній площині, – має вертикальний вимір: «Світ – наді мною й піді мною/ А я – під світом і над ним» [9, с. 90]. Вивищуючись над світом зла, ліричний суб'єкт прагне позбутися скверни, досягти вершин духу. Атрибутами вертикалі постає небо, сонце, місяць, зоря, що сяє вранці, гора як сходження на верховини духу. Рух угору асоціюється не лише зі стражданням, а й духовним удосконаленням, жертовністю, Сізіфовою працею, доланням меж свого фізичного існування: «Тож просторся, душе моя,/ на чотири татамі,/ і не кулься од нагая,/ і не крийся руками» [9, с. 144].

Суб'єктивним сприйняттям відзначаються пейзажі, що, за незначним винятком, не мають топографічної точності, просторової конкретики. Відкритий простір Колими сприймається поетом як загрозливий, ворожий, адже він не дає героєві вирватися зі своїх цупких лабет, не дає зігрітися душею:

Ні, тут не розмерзається ніколи:
мороз колимський коле колуном.
Вже завтра знов затягнуться струмки,
твоя душа одлегла не відтерпне
[10, с. 180].

Зображенням видимого простору відтворюється простір невидимий, внутрішній, передається відчуття єдності ліричного суб'єкта з довколишнім світом.

Ю. Лотман спостеріг «можливість просторового моделювання понять, які самі по собі не мають просторової природи» [4, с. 348]. До такого моделювання вдається і В. Стус: у його віршах з'являються «простір осінньої невіді» («Гойдається вечора зламана віть...»), «пагорби терпіння» («У темінь сну занурюється шлях...»).

Художні знаки простору мають визначальне значення у збірці В. Стуса «Палімпсести». Особливістю поетики художнього простору були антиномії: рідний / чужий, відкритий / замкнутий, видимий / уявний, матеріальний / ідеальний, близький / далекий, позитивний / негативний. Характерною ознакою просторового моделювання світу постає протиставлення тимчасового, земного сфері вічного, нетлінного: «А вічність вічний творить міт / плачів, хоралів, мес» («Зими убогий маскарад»). Просторові антиномії не лише протиставляються, а й тісно переплітаються, химерно поєднуються в поетичному світі автора, щоб передати складність і неоднозначність відчуттів, багатство смислів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Башляр Г. Избранное: Поэтика пространства / Пер. с франц. Москва : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004. 376 с. (Серия «Книга света»).
2. Колодкевич Г. Варіативність поетичного мислення В. Стуса в культурно-духовному просторі ХХ ст. : Автореф. ... канд. філол. наук. Київ, 2012. 18 с.
3. Копистянська Н. Х. Час і простір у мистецтві слова : монографія. Львів : ПАІС, 2012. 344 с.
4. Лотман Ю. М. Структура художественного текста. В кн.: Лотман Ю. М. Об искусстве. СПб. : Искусство – СПб, 1998. С. 14–285.
5. Павлишин М. Квадратура круга: пролегомени до оцінки Василя Стуса. У кн.: Канон та іконостас: Літературно-критичні статті. Київ : Час, 1997. С. 157–174.
6. Просалова В. А. Рецепція В. Стуса: пострадянська і діаспорна інтерпретації. *Актуальні проблеми української літератури і фольклору*. Наук. зб. / Редкол.: С. В. Мишанич (відп. ред.). Донецьк : Норд-Прес, 2008. Вип. 12. С. 255–267.
7. Росінська О. «Свій» і «чужий» онтологічний простір поетичного світу В. Стуса. *Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка*. Донецьк: Український культурологічний центр, Східний видавничий дім, 2008. С. 229–241.
8. Світлична Н. Від упорядника. У кн.: Стус В. Палімпсести. Мюнхен : Сучасність, 1986. С. 7–16.
9. Стус В. Дорога болю: Поезії / Упоряд. та післямова М. Х. Коцюбинської. Київ : Рад. письменник, 1990. 222 с.
10. Стус В. С. Листи у вічність... Донецьк : ТОВ «ВКФ БАО», 2012. 272 с.
11. Стус В. Палімпсести. Вірші 1971–1979 років. Мюнхен : Сучасність, 1986. 480 с.
12. Шевельов Ю. Трунок і трутизна (Про «Палімпсести» Василя Стуса). У кн.: *Вибрані праці: У 2 кн. Кн. II: Літературознавство / Упоряд. І. Дзюба*. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 1040–1075.